

מבוא

תכנית פינוי החללים המוגשת על-ידי גורמי הרבנות הצבאית כחלק מתכנית לחימה, במכלול הרמות, כוללת כמרכיבים עיקריים את צירי הפינוי; מיקום תאי איסוף החללים [תא"חים] והמרכזים לפינוי חללים; מיקום הרבנים ואיוש סגל הדת; מיקום מחלקת הסריקה וכיו"ב - לפי שלבים. כמו-כן היא כוללת הנחיות לרבנים, למפקדים ולחיילים, על הליכי זיהוי ואופני פינוי במצבים משתנים; פירוט אמצעים; אופני דרישה והפעלה; התייחסות למצבים חריגים [יחידה מונחתת; מכותרת] וכיו"ב. אלה מצטרפים לתורת רב"צ' שבשיגרה ושבחירום, אשר מוצאות את ביטויין בפקודות מטכ"ל והנחיות והוראות רב"צ.

ברם דומה כי עד היום לא ניתנה כל התייחסות - ודאי לא התייחסות תורנית ותורתית מסודרת וכתובה - לשאלת סדר הקדימות ההלכתי בזיהוי חללים, בפינוי חללים ובהפעלת מחלקת סריקה. זאת למרות ש-כפי שיבוא להלן- רבים המקרים בהם ראוי לשאלה זו לעלות על הפרק, ובהימנעות מדיון בה יש משום טמינת הראש בחול - במקרה "הטוב", וחשש שפיכות דמים, ממשית (ראה ירושלמי נזיר ז, א²) ונפשית - במקרה "הרע". נכון הוא כי יש שיאמרו - ואמרו - שלא בכדי לא נאמרה בנידון משנה סדורה על-פה ועל-אחת-כמה-וכמה בכוונה לא נכתבה "תורה" זו, שכן מאחר ובסופו של דבר בין כך "הכל תלוי במצב בשטח ובהתאם לנסיבות", ומאחר והנידון עלול להיות בחינת "מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע", לכן טוב לה למשנה זו שתישאר גנוזה, ודאי לא לפרסמה פומבית.

ולא היא; גם אם מידה מסויימת של אמת וצדק היה בטענה זו, אסור לה לחפות על אי ציונם של קוים מנחים לאותן שאלות כבודות משקל. כפי ש"הכל תלוי במצב בשטח ובהתאם לנסיבות" יכול להיאמר, ובצדק, כלפי כל תכנית מבצעית, אף כאן כן; וכפי ש"מצוה שלא לומר", הנכון לעיתים, לא תמיד יתממש, וכן יפורטו בפקודות-מבצע הנחיות למיקום מפקדים בשיירה, לטיפול בכח אדם נפגע, למרות היבטים רגשיים מסויימים הכרוכים בהם, כך גם בנידון דידן. זה דרכו של ארגון בכלל ושל יחידה צבאית בפרט, שהן זוקקות התוויית עקרונות: מטרה - שיטה - שלבים - הנחיות - הוראות - פקודות - הדרכות, גם אם אלה, בסופו של דבר, ישונו לעיתים לפי תנאים ונסיבות. קיצורו של דבר: לא תהא כהנת כפונדקית, וקולה של הלכה צריך להישמע גם בסוגיה סבוכה זו של סדרי קדימה בזיהוי, בפינוי ובהפעלת מחלקת סריקה: קביעת מדיניות; הצבת שיקולים; הבלטת קוים מנחים, אשר מהם תגזור הסמכות המקומית את ההכרעה 'למעשה'. ולואי ולא יהיו הדברים אלא 'דרישה', בחינת 'דרוש וקבל שכר', שכר דרישה ושכר פרישה.

* מבקש אני להודות לכל שהחכימוני בתגובות ובהערות מאלפות - הן ביחס להיבטים מבצעיים, הן ביחס להיבטים הלכתיים והן ביחס להיבטים פסיכולוגיים, ומהם ר"א נבנצל, אל"מ א' הררי, פרופ' מ' ניסן, סא"ל ר"נ ארנרניך ועמיתיי לרבנות אוגדה 370.

² וראה מסכת שמחות (ד, יט) ומסכת דרך ארץ זוטא (ח, י), תוס' מגילה (כט, א ד"ה מבטלין) וכתובות (י, א ד"ה מבטלין), שו"ת מהר"ם מינץ (יז, ב), רמב"ן ב"תורת האדם' - ענין הכהונה (כתבי הרמב"ן, מהדו' רח"ד שעוועל, עמ' קלא) ועוד. ור' במהדורת שפרבר למסכת דרך ארץ הנ"ל עמ' קמג-ד, ובשו"ת משיב מלחמה, ב, עמ' שלו-ז; ולפי המבואר שם - עיקרו של 'מת מצוה' על מת מלחמה הוא שנאמר.

א. דילמות

ביחס לסוגיית הזיהוי והפינוי, תחומים המצויים בכל רמה - גדודית, חטיבתית, אוגדתית, גייסית ופיקודית, ניתן להצביע על מספר אירועי דוגמא לחידוד הסוגיה, הן ברמה העקרונית והן ברמה המעשית. המדובר, ככלל, על מצב בו לא מתאפשר זיהוי ו/או פינוי כל החללים המצויים באותו מיתחם, יהא זה מיתחם קטן או גדול; גדודי, חטיבתי או אף אוגדתי, גייסי ופיקודי; כזה הנותן מענה ליחידה אחת או לכמה וכמה יחידות. חוסר זמינות של כח אדם לטיפול מסודר בזיהוי; חוסר אמצעי ניווד לפינוי החללים, אלה הם מצבים בהם יידרש הרב - כסמכות מקצועית אחראית על תחום זיהוי החללים ופינויים - לתת את דעתו ואת הכרעתו על סדרי קדימה.

ובכן האם יעדיף לזהות / לפנות תחילה לפי שיקולי -

1. קדימה במיתה הראשון למיתה יזוהה תחילה, יפונה תחילה, ואחריו המת המאוחר. במידה וכך יוכרע, ניתן לשאול אם רגע המיתה יכריע או רגע ההגעה אל התא"ח, ושניים אלה אינם בהכרח חופפים; אותו שמצבו "גרוע יותר" מבחינת מצבו האישי הוא שיקדם ואתו יפנו תחילה;
2. בזיון וניווול חלל אשר קיים לגביו חשש מוגבר וגדול יותר לאיבוד אמצעי זיהוי, בין אם משום חוסר במסמכים אישיים, בין אם משום חוסר בעדים מזהים, וקיומה של סבירות שהעברתו המהירה עשויה לצמצם את אי-הוודאות;
3. איבוד אמצעי זיהוי האם לתת עדיפות לחלל, או קבוצת חללים, המצויים במקום או במצב בו הם גורמים לדמורליזציה ועיכוב של הכוח הלוחם; האם לתת עדיפות, מבחינת תספוקת רכבים לפינוי, תספוקת אמצעי זיהוי, כוח אדם מסייע, למקום בו מצוי ריכוז גדול יותר של חללים; באיזו מידה תתפוס מקום סוגיית הקדימות ההלכתית "השגרתית", זו שקבעה קדימת כהן לישראל, תלמיד חכם לשניהם וכיו"ב, ביחס לשדה הקרב;
4. שיקול מוראלי האם תינתן עדיפות לקדימה למפקד על פקוד, לקצין על חוגר, לקצין בכיר על זוטר, כמה שמצינו בהלכה קדימת שררה - מלך, סגן, משוח מלחמה וכו';
5. יחיד ורבים באיזו מידה תהא תשפיעה חובת הקדימה המשפחתית, כמו גם העירונית, על סדרי פינוי. האם הרואה - חלילה - את קרובו או את בן עירו יקדימו, כפי שדין הוא להקדימו לצדקה וחסד, לדוגמא;
6. ייחוס תורני-הלכתי זו שקבעה קדימת כהן לישראל, תלמיד חכם לשניהם וכיו"ב, ביחס לשדה הקרב;
7. "ייחוס מבצע" בהקשר זה, האם תינתן עדיפות לקדימה למפקד על פקוד, לקצין על חוגר, לקצין בכיר על זוטר, כמה שמצינו בהלכה קדימת שררה - מלך, סגן, משוח מלחמה וכו';
8. קירבה משפחתית באיזו מידה תהא תשפיעה חובת הקדימה המשפחתית, כמו גם העירונית, על סדרי פינוי. האם הרואה - חלילה - את קרובו או את בן עירו יקדימו, כפי שדין הוא להקדימו לצדקה וחסד, לדוגמא;
9. השלכות באיזו מידה יש לקחת בחשבון שיקול הקדימות את ההשלכות הנובעות מסדר הזיהוי והפינוי. היינו, האם להקדים אותו שיש חשש גדול יותר בעיגון אלמנתו - כדוגמא הלכתית, או נזק רגשי חמור יותר למשפחתו - כדוגמא נפשית;
10. כוחותינו - אויב האם השיקולים הנ"ל, כקדימה במיתה, תקפים גם ביחס לחלל אויב - היינו כאשר חלל אויב מת תחילה והגיע תחילה ורק אחריו נפגע ומת חלל מכוחותינו.

לבטים אלה עשויים כאמור לבוא לידי ביטוי בכל רמה של זיהוי ופינוי חללים, כולל גם תא"ח גדודי וחטיבתי. אליהם מצטרפת שורה של דילמות הנחשפות בעיקר ברמה האוגדתית, הגייסית, הפיקודית והמטכ"לית - זו הנוגעת להפעלת מחלקת סריקה. "גודלה" של זו, מאלץ לעיתים קרובות ברירה בין מקומות הפעלה, וגם בפיצולה לכיתות עדיין אין סיפק לתת מענה מלא. במקרים רבים, גם תגבורת פיקודית ומטכ"לית אינה פותרת את הבעייה, ואף כאן חוזרת שאלת הקדימות בהפעלתה. נוסף לדילמות הנ"ל, ניתן להצביע על מקרים ייחודיים לגביה, כגון -

11. שיקול מבצעי יחידה שתנועתה חיונית ביותר וזו אינה אפשרית כל עוד מעכבים אותה החללים. האם בכוחו של שיקול זה לדחות מפניו את כל יתר השיקולים הנ"ל ;
12. פיגוע המוני בהמשך לאמור לעיל - יחיד וציבור - הרי בנדון דידן, כאשר המסגרות רחבות יותר [מאוגדה ומעלה], סבירות שכחותם של מקרים בהם השאלה הכמותית עולה על הפרק, גדולה ביותר. אף כאן תישאל השאלה אם להעדיף ולהקדים אותה יחידה שכמות חלליה גדולה יותר [ואם כן - כמה גדולה יותר] בהנחה שפתרון לגביה משמעו מתן יותר פתרונות אישיים-פרטניים ;
13. "איבוד" מחלקה פעמים ששליחת המחלקה, או כיתה מתוכה, ליחידה מסויימת, טומנת בחובה חשש משמעותי מאיבוד קשר איתה, או חוסר אפשרות לניודה חזרה מהשטח בזמן קצוב - למעשה "ניטרולה". האם חשש כזה צריך גם הוא להילקח בחשבון השיקולים להפעלה, או לאי-הפעלה, ביחס ליחידה אחרת.

דומה כי מאחר ואירועים אלה, כולם בלא יוצא מן הכלל, הינם פועל-יוצא משדה הקרב ומאחר ולדאבוננו הם אינם חריגים ונדירים אלא 'מעשים שבכל יום', מושרשים, שתולים ואחוזים היטב בקרקע המציאות הצבאית בעת חירום, לכן חובה להתמודד איתם תוך נסיון לגיבוש משנה סדורה של קוים מנחים, של שיקולים עקרוניים לסדרי קדימה. משנה זו, על לבטיה ועל מסקנותיה, היא שתעמוד בפני הסמכות המקומית, ועל-פיהם היא תכריע, נכון לשעה ולמקום, תואם את האירוע שבשיטחה.

ב. הקדימה - בסוגיות תלמוד ופסיקה

סוגיות קדימה נדונו בהקשרים אחדים בספרות ההלכתית, החל בפסיקה תנאית וכלה בהוראות בתראיות המבטאות יישום עדכני בדורנו. למרות שרובן-ככולן לא עסקו ישירות בנדון דידן, עם זאת מהם יתד ומהם פינה לחשיפת כללים ועקרונות. מאליו מובן שסוגיית שלהי הוריות, משנה וגמי, אינה יכולה להיות מיושמת, כלשונה ובמלואה, כלפי נדון דידן, שכן מה לה - לדוגמא - "לקדושתו" היתירה במצוות של איש על אשה מחמת חיובו ביתר-מצוות - לנדון דידן, כאשר שניהם מוטלים חללים לפנינו ובטלים מן המצוות [ולהלן אף יתבאר עד כמה אין למעמדם בעבר, בעודם בחיים חיותם, השפעה הלכתית על מצבם ההווי, במותם]. ועם זאת, גם מסוגיות אלה ניתן לדלות ולהסיק עקרונות וכללים אשר כן יהיו ישימים בענייננו.

נראה שהמקור היחיד העוסק ישירות בענייננו, שורשו בברייתא שבמסכת שמחות [אבל רבתי] ריש פרק יא, בה נאמר כהאי לישנא :

עיר שמתו בו שני מתים³, מוציאים את הראשון ואין מלינין את הראשון ומוציאים את השני מפני שאמרו כל המלין את מתו הרי זה מנוול⁴. אם⁵ לחפור לו קבר או להביא לו תכריכין או כדי שיבואו קרוביו ממקום אחר, מלינו ואין בכך כלום. חכם ותלמיד, מוציאים את החכם, תלמיד ועם הארץ מוציאים את התלמיד. היו שניהם חכמים, שניהם תלמידים, שניהם עמי הארץ, מוציאים את הראשון. איש ואשה מוציאים את האשה, מפני שהאשה קרובה לניוול⁶... הוציאו את הראשון וקברוהו, אין עומדין עליו בשורה ואין אומרים עליו ברכת אבלים עד שיוציאו השני. הוציאו את השני וקברוהו, באין ועומדים בשורה ומנחמין ופוטרין את הרבים (אף על פי שאמרו⁷) אין מנחמין שני אבלים כאחד אלא אם כן כבודם שוה.

ניתוח הפיסקה כבסיס לפסיקה בענייננו, מעלה איפוא את הקריטריונים הבאים כשיקולי קדימה :
א. מועד המיתה מהווה קריטריון מכריע לקדימה ;
ב. ייחוס תורני מהווה גם הוא קריטריון מכריע לקדימה ;
ג. חשש מוגבר מניוול, בזיון והסרחה, מהווה גם הוא קריטריון משמעותי.
כמו-כן מתברר כי נסיבות אישיות [קבר, תכריכין, קרובים] עשויות להשפיע ולגרום שינוי בסדר הקדימה, וצריכים להשתדל לצמצם במידת האפשר את השלכות פערי אותה קדימה - דחיית השורה והניחום.
בריייתא זו נפסקה הלכה למעשה בטור ובשו"ע (יו"ד שנד)⁸. למעשה ניתן למצוא את מקור דינה לקדימת "הראשון" בסוגיית סנהדרין (לב, ב), בדרישת הפסוק "צדק צדק תרדוף - אחד לדין ואחד לפשרה" ובמקרים המובאים שם [ויידונו להלן].
אלא שעדיין יש לתהות, לברר וללבן, נקודות אחדות באותם קריטריונים :
1. האם מועד המיתה הוא הגורם המכריע או שמועד ההגעה לתחנת האיסוף, מועד חלות מחוייבותו של הגורם האחראי, הוא המכריע ;

³ ביתורת האדם' לרמב"ן, ענין ההוצאה (כתבי הרמב"ן, שם, עמ' קו-קז) : שני מתים "כאחד" ; וכן הוא בטור (יו"ד שנד), ולא בשו"ע.

⁴ גירסת הגר"א, שם : "עיר שמתו בו שני מתים, מוציאים את הראשון ; ואם מלינין את הראשון מוציאים את השני, אע"פ שאמרו כל המלין את מתו הרי זה עובר בל"ת". ארבעה שינויים מצויים כאן אצלו, ועם זאת דומה כי לענייננו אין בדבר כל נפקות. ברייתא זו אכן צויינה על-ידו כמקור הפסיקה, בהגהות ביאוריו לשו"ע (יו"ד שנד).

⁵ רמב"ן, שם : אם "בשביל הנאת עצמו" לחפור לו קבר - הדגשת "הנאת עצמו" לעומת הנאת זולתו, כבני המשפחה וכיו"ב, אשר הם אינם מהווים שיקול לדחייה.

⁶ השווה משנה מועד קטן (ג, ח) : "אין מניחין את המיטה ברחוב... ולא של נשים לעולם, מפני הכבוד" ; וראה רש"י שם (כז, א) ותפא"י שם.

⁷ מושמט ברמב"ן, 'תורת האדם' הנ"ל ; וראה ב"י ודרישה לטור שם.

⁸ פלא שרמב"ם לא איזכרה, לא אותה ולא את מקריה ודיניה ; ושמא לא דן בזה אלא לפי כללי קדימה הנוהגים דרך כלל ; וצ"ע [וכן שמעתי מטיין, על-פה, בשם הגר"ח מבריסק].

2. האם הייחוס התורני גובר תמיד על מועד המיתה/ההגעה, או שאין עניינו אמור אלא רק בשניים שמתו/הגיעו בו-זמנית ואילו במקרה אחר - דוקא המיתה/ההגעה תכריעה;
3. האם שיקול הניוול גובר במשקלו על שאר הקריטריונים, או שאף הוא אינו תקף אלא רק ב"שויים".

ג. מועד המיתה - מועד ההגעה

השאלה הראשונה, אם מועד המיתה או מועד ההגעה הוא המכריע, תלויה בשורשה בחקר סיבת הקדימה: האם הדבר נובע מעניינו של המת או שעיקר עניינו נובע דוקא מחובת מצוותו של המטפל בקבורה. לצד הראשון, מה לי רגע ההגעה, כל עוד המיתה מכריעה והיא המחילה את דין הקדימה; לא-כן לצד השני הגורם שחובת הקבורה - המוטלת על הקובר - היא המכרעת, ולדידה רגע ההגעה הוא הקובע.

חיזוק-מה לצד השני, צד ההגעה, מצוי לכאורה בדבריו של הסמ"ע, אשר תימוכין להם בריטב"א בהקשר דומה: קדימה לדין תורה. בחו"מ (סי' טו, סק"א) הדגיש הסמ"ע "דלא בבואה לבי"ד תחילה תליא מילתא אלא משעה שהעמיד עצמו לפני הדיין והדיין הכין את עצמו לשמוע טענתו, וזה נקרא בא לפניו תחילה והוא קודם להבא מאוחר ממנו". היינו - חובת "המטפל", לא עניינו של "המטופל", ואם כן הוא הדין לעניינו - ההגעה לפני הגורם המטפל, המתחייב במצוה, ולא הגורם המטופל - שעת המיתה.

ברם מן הפתחי תשובה מוכח שלמסקנה הכריע לא כך, שכן עיקרה של שאלה דידן דומה ואף חופפת לספק שהעלה פת"ש ביו"ד שם, על-אתר (סק"א) משמו של שו"ת ברית אברהם. הלה דן במקרה בו מתו שני מתים בשבת, האחד קודם לשני. מחד, אף כאן רגע המיתה של הראשון קודם לרגע מיתה השני, ברם מאידך, מבחינת חלות חובת קבורה - זו חלה ביחס לשניהם באותה נקודת זמן של צאת השבת, ואם זה הגורם המכריע שוב אין כל סיבה להקדמה!

בנדון זה כתב שם פת"ש כדברים האלה:

הראשון - ... בשם שו"ת ברית אברהם ח"א סי' י"ד דהטעם הוא משום דהחיוב חל מיד בשעה שמת הראשון טרם דמת הב'. ולפי"ז אם מתו בשבת ואחד מת קודם להשני, שניהם שוים, דלא שייך הי"ט. שוב עיינתי שנית בספר הנ"ל וראיתי שכתב עוד טעם כדי שלא יסריח זה שמת מקודם, א"כ אין לחלק.

מכאן שפת"ש עצמו היה מסופק בדבר. תחילה סבר לומר - על סמך שו"ת ברית אברהם - שחובת קבורה היא המכרעת, ולכך במקרה של מיתה בשבת, שניהם שוים לקבורה ובטלה כל קדימה. לא כן למסקנה; על סמך עיון חוזר באותו שו"ת, הכריע שהקדימה - לעולם נוהגת, גם במקרה זה, שכן עניינו האישי של הנפטר, נקודת זמן המיתה, היא היא הגורם הקובע.

השלכת הכרעתו כלפי נדון דידן תעלה כי שלא כפסיקת הסמ"ע לקדימה בדין תורה, שם "ההגעה" קבעה, הרי כאן לעומת זאת נקודת זמן המיתה קובעת, ובמידה והיא ידועה, תוכרע סוגיית הקדימה על פיה. מכאן שלדידו של פת"ש, למסקנה, גם אם הגיע חלל א' קודם לחלל ב' בפני אותו גורם מוסמך, הרי אם ידוע בבירור שחלל ב' נהרג קודם לחלל א' ורק עוכב משך זמן רב בדרכו, דוקא חלל ב' הוא שיקדם לזיהוי ולפינוי.

המענה לסתירה המתגלה לכאורה בין סוגיית חו"מ ופסיקת הסמ"ע ובין סוגיית יו"ד ופסיקת הפת"ש, נעוץ כנראה בנימוק השונה, הייחודי, התולה את המסקנה בחשש ההסרחה - היינו עילה

שכמובן אינה קשורה לחלות חובת הקבורה אלא רק לעניינו האישי של כל מת ועל-פי-רוב בהתאם לזמן מותו. 'על-פי-רוב' זה אינו נכון בהכרח לכל מקרה, ואם נימוק זה הוא המכריע, הרי הקדימה תיקבע בראש וראשונה לפי חשש הבזיון, הניוול, ההסרחה.

ההכרעה תיעשה איפוא במידרג כזה :

1. חשש ניוול, בזיון והסרחה ;

2. מועד המיתה ;

3. מועד ההגעה].

ד. ייחוס תורני

אשר לשאלה השניה, אם הייחוס התורני גובר על מועד המיתה, דומה היה כי יש להשוותה לדברים קרובים שנאמרו בזה בסוגיית קדימה לדין תורה⁹. בחו"מ (סי' טו, א-ב) נפסק כי :

צריך הדין שיקדים לדון הדין שבא לפניו תחילה, אבל צריך להקדים דין של תלמיד חכם אפילו בא לבסוף... היו לפניו דינים הרבה מקדימין דין היתום לדין האלמנה, ודין האלמנה קודם לדין ת"ח ודין ת"ח קודם לדין עם הארץ ודין האשה קודם לדין האיש.

בהקשר זה הדגיש ערוה"ש (שם) : "כל אלה הקדימות הוא כשבאו כולם לפני בית דין בשוב, אבל אם אחד מהם הקדים לעמוד לפניו ביד - הוא קודם, לבד בתלמיד חכם ועם הארץ, ות"ח קודם אפילו בא לבסוף".

נמצא כי לדידו של ערוה"ש קיימת הבחנה בין סוגי הקדימויות¹⁰. אלה הנובעות מרגישות אנושית (יתום לאלמנה, אלמנה לכל אדם, אשה לאיש) אינן אמורות אלא בהגעה שוה, באותה נקודת זמן, ואילו אם קדם אחד לחבירו והגיע לפניו, הראשון קודם - תהא זהותו אשר תהא. יקדם איש לאשה ושניהם לאלמנה ויתום, אם הם שהגיעו תחילה. לא כן הסוג השני - כבוד תורה. ענין זה ייחודי, והוא מהווה עילה לקדימה גם למגיע לפניו. היינו, גם אם זולתו הגיע לפניו והת"ח הגיע אחריו, הת"ח קודם.

השלכת דבריו של ערוה"ש כלפי נדון דידן אינה שייכת ביחס לסוג הראשון - יתום ואלמנה, שכן ניכר בלשונה של ברייתת מס' שמחות, כמו גם בפסיקת שו"ע, שהם אינם מאזכרים "מיוחסים" כיתום ואלמנה. אלה, בשעת מותם, אינם מזקיקים שום קדימה, שכן רק בחייהם, כל עוד רגישותם היתירה קיימת, יש ענין להקדימם ; לא במותם. ממילא הקשר זה אינו מענייננו ; אם כי הוא נוגע לאשה, שכן היא כן אוזכרה, הן במס' שמחות והן להלכה, ולגביה [היינו, לדוגמא, חיילת שנותרה בין הכוחות הלוחמים ונפגעה, או אזרחים שנותרו בקו ראשון ונפגעו, וביניהם נשים] תחזור למקומה הנחיית ערוה"ש : אם הגיעו בשוב - אשה קודמת, אם הגיע האיש תחילה - הוא קודם.

⁹ על עצם השוואת הפסיקה בחו"מ לסוגיית הוריות, ראה חוברת אסיא מז-מח (יב, ג-ד) עמ' 129-130, ושם

עמ' 183 ; וראה קובץ דיני ישראל - ז, עמ' מה-סו ; ועיין בספר משפטי שמואל, סימן ד .

לענייננו מכל מקום, פסיקת יו"ד, הישירה לנדון דידן, בהירה וברורה ואינה לא הצלת נפשות אף לא השבת אבידה. בעניינה אמרה את שאמרה [קדימת הגעה - מיתה ; ת"ח ; אשה] והשמיטה את שהשמיטה [יתום ; אלמנה ; כהן]. לא באנו אנו להלן אלא לדלות ולהסיק משיקולי שורש הפסיקה בחו"מ את ששייך ואת שאינו שייך לענייננו.

¹⁰ מעין זה, השווה אסיא הנ"ל עמ' 183 : הבחנת קדימה שהיא מן הדין (כהן, לוי וכדו') לקדימה שהיא "מידה מעולה" (אלמנה ויתום).

באשר לת"ח, הלה שהוזכר בחו"מ, הוזכר כך גם בנדון דידן של מיתה, ומכאן היה נראה שהוא זוקק קדימה הן אם הגיע בשוה והן אף אם הגיע מאוחר יותר. אם כי כבר בשורשם של דברים יש להעיר על כך בשתיים: ראשית - מדברי המאירי בסוגיית סנהדרין (לב, א) משמע¹¹ כי הקדימויות האמורות (יתום, אלמנה, אשה, ת"ח) תקפות תמיד, ורק "אם הכל שוה מקדימין לקודם". משמע שבכל מקרה של אי-שויון, קדימת הייחוס מכרעת. ביחס לנדון דידן, אחר שנאמר שיתום ואלמנה אינם ממין הענין, וביחס לת"ח אף ערוה"ש הסכים שהוא קודם תמיד, הרי אין ביניהם אלא דינה של אשה: למאירי היא תקדם לאיש - שאינו ת"ח - בכל מקרה, ולערוה"ש היא תקדם אך ורק אם הגיעו בשוה; אחרת - המגיע קודם, קודם.

שנית - בעניינו של ת"ח וזכות קדימתו לדין תורה, הסתפקו אחרונים הן בסיבת ההלכה - אם הדבר נובע מכבוד תורה או מביטול תורה; והן בשאלת תקפותה בזמן הזה, לאור הפיחות בחכמת התורה. בחו"מ (שם) נחלקו אחרונים בשתי השאלות, ומהם שגם תלאוה זו בזו, שכן גם אם יבוטל גדר ת"ח בזמנה¹² להלכות שונות, עדיין ייוותר עניינו של ביטול תורה על מכונו, גם עתה. לפיכך נימנו וגמרו רבים מהם להותיר את ההלכה שבחו"מ כמות שהיא, גם כיום, וזאת גם אם לא יישמר גדר ת"ח בזמנה¹². מכאן שנושא הפסיקה שם, קדימה לדין תורה, הוא שהביא להמשך תוקפה של הלכה, ולפי זה דומה שבענייננו תהא הלכה שונה, שכן אותו שיקול של ביטול תורה ודאי אינו שייך כלפי החלל, ולא נותר לבחינה אלא גדר כבודה של תורה וכבודם של תלמידי חכמים, הנתון במחלוקת. לדידם של אלה שלא יישמוהו, ככלל, בזמן הזה, אף כאן כך - ובטלה קדימתו, ולדידם של החולקים ומיישמים - יקדם. מאחר ורוב הפוסקים נמנעו מהחלת מלוא יישומם של דיני תלמידי חכמים בזמן הזה, דומה כי אף בנדון דידן יקשה לתבוע את הקדמתו. אם כי העובדה שבהלכה זו הוזכר מפורשות לא רק "חכם" אלא גם התווסף אליו איזכור "תלמיד חכם", עובדה זו מלמדת לכאורה שכל שעוסק בתורה ואינו "עם הארץ", זכאי לקדימה¹³; והרי זה ודאי קיים גם בזמנה¹².

¹¹ כך הובנו דבריו ע"י מחברים אחדים - ראה הלכה ורפואה ג, עמ' צג ואילך ותחומין ז, עמ' 400 [ור' שם בהערה, שנטה להבנה שונה].

¹² כך, כנגד הדגשת הסמ"ע (שם, סק"ד) "דאין לת"ח בזמנינו דין זה" בהלכות שונות (ליטרא דדהבא על בושתי; התרת נדר; דין יחיד) כולל גם הלכה זו, הרי לעומתו מודגש בב"ח (שם) שחיבת תורה ומצוות ממשכה בתוקפה בימינו ולכך גם אם יש מהלכות ת"ח שאינן תקפות, זה תקף, וכמותו כל שזה שורש עניינם. וכן נטה הש"ך (שם, סק"א) לדעת הב"ח [וממהר"ט ציין להנהגה מליאה של דיני ת"ח, גם בימינו], ופתי"ש (שם, סק"א) ציין כן משמם של כנסת הגדולה (אות ג), שבות יעקב (א, קמד), תומים [סק"ג - ולדידו, אדרבה, בזמנה¹² ראוי לסלסל ולרומם הוגי תורה], נתיבות המשפט, ברכי יוסף (אות ג) ועוד. יתירה מזו, שם סבר שלענין קדימה, אף הסמ"ע יודה לשיקול זה, ולא אמר דבריו כאן אלא רק ביחס "להפך בזכותו". וראה ערוה"ש שם, פתח הדביר או"ח סי רכד, שו"ת ר"ש מוהליבר (חו"מ, סי ט), נשמת אברהם - ד יו"ד סי רנא סק"א [והשווה שו"ת ציץ אליעזר חלק יח, סי ט, אות ה-ו], וכן בספר סדר הדין (שוחטמן, עמ' 38-39) ביחס לנהוג כיום בבתי הדין. ועי' בטושו"ע יו"ד סי רמג ס"ב, ש"ך שם סק"ה, משנ"ב סי תקמו ס"ק יב, ואכ"מ. ביחס לשאלת הקדימה בין אשה לת"ח, ראה ברכ"י, בית מאיר, שבט מיהודה - עייאש, שלחן גבוה וערוה"ש ליו"ד (שנד); שו"ת חת"ס (ו, סי נט) ובס' אבן יעקב [=ציץ אליעזר, ה] (סי יב); וראה מגדל עוז, לר"י עמדין, פרק אבן בורח - פינה א: קדימת אשה "צנועה ומשכלת" על "אחרות הדיוטות".

¹³ עם זאת, ר"א נבנצל שליט"א העירני כי הוא עצמו "אינו יודע אם תמיד חילקו הפוסקים בין חכם לתלמיד חכם", וכמו כן "אינו יודע אם כל מי שעוסק בתורה ואינו ע"ה בכלל זה, אולי דוקא החכמים שבהם או

על פי כל האמור נראה היה להסיק כי לענייננו אנו -

א. "ייחוס" הנובע מרגישות אנושית - חללים שהם יתום ואלמנה - אינו מהווה גורם בשיקולי קדימה;

ב. אשה קודמת לאיש במידה והגיעו בשוה; אחרת הדבר נתון בספק גישתם החלוקה של המאירי מחד ושל ערוה"ש מאידך;

ג. מעיקר הדין, גם "חכם" וגם "תלמיד חכם" זוקק קדימה, אף כאשר הגיע מאוחר לזולתו. ואולם לאמיתו של דבר, הלכה למעשה בזמן הזה, ספק אם הכרעה זו תהא תקיפה. ראשית, כל עוד ניצבת חזקת החלל שמת תחילה וכנגדה הספק המובע לעיל ביחס לגדר ת"ח בזמה"ז, יקשה להכריע העדפת 'ספק' על 'חזקה'. שנית - ועיקר, יש לתת את הדעת על השוני המהותי בין חללי מלחמה דידן ובין מתים שבכל יום. הן גדר גדול קבעה סוגיית הש"ס בסנהדרין (מז, א) בפרשנותה למקרא שאמר דוד בתהלים (עט, א-ב): "... באו גויים בנחלתך... נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים בשר חסידיך לחיתו ארץ", בהסיבה אותו להקשרם של "הרוגי מלכות", ובקוראה עליהם את התארים: 'חסידיים ועבדים'. הללו, כך קבעו סוגיות הש"ס בפסחים (נ, א) ובבא בתרא (י, ב) "אין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתם". אפילו אותו ת"ח המגיע "ותלמודו בידו", גם הוא - במחיצתם אינו עומד!

עתה צא ואמור: וכי יעלה על הדעת להעדיף חכם וצדיק על 'קדוש' ואף בין 'קדושים', האמנם נכונה וצודקת, להלכה, הנחת עדיפות קדושת צדיק על קדוש שלא היה צדיק? האם יש בשוני העבר שביניהם להכריע קדימה? וכבר קבע בנדון מסמרות-בל-ימוטו מרן הראי"ה קוק זצ"ל (על במותינו חללים, מאמרי הראייה, א, עמ' 93):

תחתונים הללו, אשר מצד ארחות-חייהם של בני-גילם והלך רעיונותיהם הנם מושפלים כ"כ בעיני המון רבה של האומה, אשר בעד תקותה באו עד כדי מסירות נפשם, כמה הם למעלה, במעלת קדושים וטהורים כזוהר הרקיע מזהירים.

מקיף אם כן הענין את כל שכבות האומה ואת כל ציבורה הרחב, את כל מוסרי נפשם על קדושת שמו יתברך, על קיומה של אומה ועל השארתה בנחלתה. כך רעיונית וכך לא פחות מכך גם הלכתית: "... הם זוכים ביקרא דשכבי, מתאבלים עליהם ומספידים אותם לא לבד מתוך הרגש הליבי, אלא גם מתוך ההלכה, גם אם היו, חלילה, כמרבית ההמון... באורח החיים והדעה" (מאמרי הראייה, שם).

לקדושים אשר בארץ המה.¹⁴

מרבצי תורה". ומכאן כי לסברתו, אשר אינה מתחשבת בדיוק הנ"ל בלשון המחבר, יימצא שדוקא תלמיד חכם מובהק או מרביץ תורה - הוא שיקדם.

ברם לענ"ד, העובדה שבשונה מנושאים אחרים, כקדימה לדין לדוגמא (ח"מ טו), אשר בהם לא אוזכר אלא ת"ח לבדו, ולעומת זאת בנדון דידן אוזכרה מפורשות (הן במס' שמחות פי"א והן ביו"ד שנד) הבחנה בין חכם - תלמיד - עם הארץ, עובדה זו מלמדת על תקיפותה. תקיפות זו, משמעה ההלכתי כפול: הבחנה "פנימית" ביניהם לבין עצמם, והבחנה "חיצונית" בינם לזולתם; ומכאן עדיפותם של השניים הראשונים - הן חכם והן תלמיד - על עמי ארצות.

¹⁴ הוא הדין אף למקרה של חלל אשר נהרג בשגגה מאש כוחותינו - ראה משיב מלחמה, ג, עמ' ת-תה, ומסקנתו: "יש לצרף גם אותם לקרבנות המלחמה שנפלו על קידוש השם ולכתוב גם עליהם השם יקום

לפיכך, בנדון דידן נראה שאין לתת משקל לייחוס התורני¹⁵; 'כולם גבורים - כולם קדושים'.

ה. בזיון וניוול; זמינות

עלולים להיווצר מקרים, בהם כנגד השיקולים הפרושים לעיל - מיתה והגעה; ייחוס תורני; אשה - יעמוד שיקול אישי, מקומי ופרטני ביחס לחלל מסויים, או קבוצת חללים, המצויים במצב חמור יותר של הסרחה, בזיון וניוול. אף כאן יש לשאול איזה שיקול משמעותי יותר לסדרי קדימה ובאיזו מידה יש בכוחו של שיקול "ענייני" זה לגבור על שאר השיקולים.

סמך ומקור להחשבתו של השיקול "הענייני" אנחנו מוצאים, לדוגמא, בסוגיית סנהדרין (לב, ב) ביחס ל"שתי ספינות" אשר היו "עוברות בנהר ופגעו זה בזה" והמצב הוא ש"אם עוברות שתיהן - שתיהן טובעות, בזה אחר זה - שתיהן עוברות"; הוא הדין ביחס ל"שני גמלים שהיו עולים במעלות בית חורון ופגעו זה בזה, אם עלו שניהן - שניהן נופלין, בזה אחר זה - שניהן עולין". במקרים אלה הוכרע שם: א. טעונה ושאינה טעונה - תידחה שאינה טעונה מפני טעונה; ב. קרובה ושאינה קרובה - תידחה קרובה מפני שאינה קרובה [ובמידה והן שקולות בכך ובכך - "הטל פשרה ביניהן", מה שאינו ממין הענין כאן; וראה להלן].

המאירי על-אתר הוסיף והדגיש שאין אלה דוגמאות בלבד, אלא יש לראות בהם ביטוי לשיקולים ענייניים אשר ראוי להנהיגם בכל שכיוצא בהם. "כל שאנו רואים שיכול לסבול העכוב ביותר ידחה בפני חבירו, וכן בריא בפני חולה וכל כיוצא בזה". גם סוגיות נוספות¹⁶ מטות להכרעה דומה¹⁷, וכך גם בנדון דידן הובלט השיקול הענייני באמירת הפת"ש הנ"ל שהסיבה להקדמת המת תחילה הינה מחמת חשש ניוולו, חשש הגדול יותר לגביו מאשר לזה שמת אחריו (וראה מג"א או"ח, תקכו סק"ד). דומה אם כן כי כאשר שיקול זה יתהפך, משום נסיבות אישיות ומקומיות, אכן השיקול יכריע ולא

דמם... נחשבים כל המשתתפים בה כלוחמים את מלחמת ה' ועל הקרבנות שלה כתוב 'הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו'."

¹⁵ לא כן סבר ר"א נבנצל שליט"א, אשר העירני בהאי לישנא: "בגמי ב"ב המצוטטת מוכח שר"ע וחביריו היו במדרגה עליונה גם לולא הריגתם על קידוש השם. כך שנראה שת"ח קדוש הוא למעלה מע"ה קדוש. כופר גמור רח"ל נראה דגם אם נהרג אינו קדוש, שהרי גם גויים נהרגים למען מולדתם."

שיטתו, כך דומה, מדברת בעד עצמה, ושונה ממסקנת הראי"ה. ועם זאת נראה שהלכה למעשה - על פי רוב - אין בכך לשנות את ההכרעה, שכן ספורים - אם בכלל - המקרים בהם תהא ידועה בבירור "כפירתו" של החלל, כמו גם - לאידך גיסא - "צידקות" חבירו. לפיכך, כל עוד לא יצאו מכלל ספק ולכלל ודאות לא הגיעו, לא יועדפו ולא יוקדמו; וככל האמור לעיל.

¹⁶ מגילה (כט, א): עלוב קודם לשאינו עלוב; כסף הקדשים (חוי"מ, סי' סו): הקדמת שלום בית לדיני ממונות, משום צערם הגדול - ראה הלכה ורפואה, הנ"ל.

¹⁷ מכאן הוכרעה בימינו הלכה ביחס לקדימה ב'טרמפים', כאשר בין הממתינים להסעה עומדים, לדוגמא: אדם הטעון חבילות; אשה בהריון; מבוגרים הנושאים ילדים ותינוקות; אדם הצריך לחזור לביתו לטיפול בילדיו; מי שצריך להגיע למרחק גדול יותר; מי שמנצל את "מלוא" הנסיעה ולא רק את "חלקה"; ועוד - אלה יזכו לקדימה משום השיקול הענייני המתפרש בסוגיה זו - ראה תחומין הנ"ל. הוא הדין ביחס לסדרי קדימה בכניסה לטיפול רפואי וניתוח: החולה הסובל יותר - יוקדם; טיפול קצר לעומת טיפול ממושך; ועוד - ראה הלכה ורפואה הנ"ל הערה 11. וראה במגדל עוז, לר"י עמדין, פרק אבן בוחר - פינה א: קדימת בחור את זקן, בריא את חולה ועוד. וראה בזה סיכומי דברים, באנציקלופדיה הלכתית רפואית, ה, ערך: קדימויות בטיפול רפואי.

הסדר. וכך אכן נאמר מפורשות בספר חסידים (מהדורת ר"ר מרגליות, סי' תשמג): "... ואם אותו שמת שני נפוח ויראים פן יבקע, יקברו השני תחילה".

יתירה מזאת; גם אם השיקול הענייני הוצב ביחס להתנגשות עם שיקול קדימת המיתה ולא עם שיקול הייחוס התורני, ברם אחר שהובהר הספק בשאלת ההיסמכות על שיקול "תי"ח" בעניינינו, דומה שבלא ספק יכריע השיקול הענייני גם שם, ובזיונו של המת יהווה שיקול ראשוני.

אמנם יתכן שבמקרים מסויימים ישולב "שיקול ענייני" נוסף, להקדמת טיפול באותו שהפתרון זמין יותר לגביו. היינו, במקרה שישנו פתרון סבוך, מורכב ומסופק, לגבי האחד, ופתרון מרווח לגבי השני - השני יוקדם. ראייה לדבר - הכרעת הרדב"ז (על הרמב"ם, ה' סנהדרין כ, י) אשר קבע ביחס לסוגיית 'דין פרוטה כדין מאה' (סנהדרין ח, א) כי "אם הדין של פרוטה צריך עיון ומיתון ואותו של מאה מנה פשוט הוא מאוד, פסיק ושרי ליה, שאין ראוי לענות מפני מיתון של זה".¹⁸ אף זה "שיקול ענייני" אשר ישולב במכלול הגורמים הראויים להילקח בחשבון בעניינינו.

מכאן שביחס לשאלת קדימותו של השיקול "הענייני", דוגמת מצב הסרחה, ניוול ובזיון, של אחד החללים, אכן דומה ששיקול זה יגבר על שיקולי מועד מיתה והגעה, ייחוס תורני ואשה. לכן, במקרה שהחלל המאוחר מצוי במצב "גרוע יותר" מבחינות אלה, הוא יוקדם, והוא הדין לגבי אותו שזמינות הפתרון לגביו מרווחת יותר. שיקול זה הופך אם כן להיות משמעותי ביותר, ואף מכריע.

1. קירבה משפחתית או עירונית; כהונה ושררה; ציבור

סוגיית בבא מציעא (עא, א) דורשת מקרא מפורש (שמות כב, כד), ומכריעה ש"ענייך [עניינים שהם קרובין ומשפחתך - רש"י] ועניי עירך, ענייך קודמין [דכתיב 'עמד', הקרובין לך - רש"י], עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין [דהנך הו' 'עמד' טפי - רש"י]". משמע, נוהגים שיקולי קדימה אלה הלכה למעשה. אף על פי כן, עובדה היא ששיקולים אלה כלל לא הועלו על ידי פוסקי הקדימה שבקבורת מתים. בין אם הדבר נובע מהקשרו של הכתוב הנ"ל, המוסב כציווי עקרוני לענייני צדקה וחסד דוקא [וממנו הדרכת הוראה מוסרית לתחומים אחרים - אך לא כציווי] וציווי זה אינו עומד כאשר ניצב נגדו שיקול שונה של כבוד המת; ובין אם הדבר נובע מייחודה של מצות קבורה - והמסתעף ממנה - ושם חלה חובה שווה על כל "מטפל" ולכל "מטופל" - בין כך ובין כך יש בהשמטת הפוסקים ללמד על הזנחתו של השיקול בעניינינו. מבחינה זו, כל המופקד על המשימה רואה לפניו 'מת מצוה' הנמסר לו כ'כתפיך' שזו אחריותם. [דוגמת "פטורו" של אונן מהמשך טיפול בקבורה גופה, המיושם כאן בהפקעת המחוייבות השגרתית של קרוב ובן עיר¹⁹].

¹⁸ על סמך דבריו של הרדב"ז הוכרע בימינו להקדים אותו שזקוק לטיפול רפואי קצר על פני אותו שהגיע קודם וזקוק לטיפול ממושך (ואכ"מ לדון בהגדרת "קצר" / "ממושך" אלה, אשר הסבירות והנוהג המקובל מהווים להם קו מנחה, כדלהלן) - ראה הלכה ורפואה, הנ"ל, עמ' צט; והשווה אסיא מט-נ (יג, א-ב) עמ' 16, ביחס לשאלת העדפת תיקצוב פעילות רפואית-טיפולית על פני פעילות מחקרית-רפואית, בעידן המשאבים המוגבלים.

¹⁹ נכון הוא כי אם מדובר - חלילה - באחד משבעת הקרובים עליו הוא חייב להתאבל, ועתה הוא אונן עליהם, או-אז דומה כי מעיקר הדין תהא מוטלת עליו חובה יתירה לעיסוק ייחודי בו. הדבר נובע גם מן החובה היסודית המוטלת עליו כ'קרוב', ולא פחות מכך גם מפטורו מכל המצוות, כאונן, וממילא פטורו ההלכתי ממצות קבורת מת אחר. עם זאת הדברים אינם חד-משמעיים, שכן במקרים רבים יוגדרו החללים כ'מתי מצוה', אשר בטיפולם הכל חייבים; וצ"ע.

מעין זה יש לומר ביחס לקדימת חלל שהוא כהן. למרות פסיקתה של סוגיית גיטין (נט, ב) הלכה למעשה (רמב"ם הל' כלי המקדש ד, א-ב) ואף יישומה לענייני קדימה בסוגיית הוריות (יב, ב - יג, א), אף על פי כן עובדה היא ששיקול זה כלל לא בא לידי ביטוי בפסיקת הקדימה לקבורה [כמו גם בפסיקת הקדימה הנ"ל לדין תורה]. אף כאן יש לומר כי בין אם הופקע הנושא מכלל "דבר שבקדושה" ובטלה מעיקרא חובת קדימה [ובכך תוסבר ההשמטה גם מהלכת דין תורה], בין אם משום פגיעתה של קדושת כהונה ביחס למת²⁰ [מה שיסביר רק את ההלכה כאן], ובין אם משום שילוב 'ספק יוחסין' העשוי גם הוא להיטען כדי להקדים את המת תחילה על המאוחר - ו'מסופק' [מה ששייך לשתי ההלכות]²¹, בין כך ובין כך מלמדת ההשמטה על אי תקיפות שיקול זה במערכת הגורמים אשר צריכים להילקח בחשבון.

הוא הדין בנוגע לשיקולי כבוד ושררה - כ'מפקד' לעומת 'חוגר' ומפקד זוטר לעומת מפקד בכיר. נכון הוא שבסוגיית הוריות (יג, א) צויינה קדימת מלך להדיוט ואף לכהן גדול, קדימת סגן לאמרכל, אמרכל לגזבר, גזבר לראש משמר וכו', מה שנתן לכאורה מקום להפעלת עניינה של קדימה מעין זו בענייננו; ולא היא. גם שיקולים אלה הושמטו מן הקדימה הנפסקת בנדון דידן - משמע, אין להם משמעות אלא בחייהם, בתיפקודם, בתיפעולם את שררתם. והרי הדברים אמורים שם, בסוגיית הוריות, בהקשר של "להחיותו" [וכהדגשת רש"י, שם: "הוא קודם - משום דצבור צריכים לו... לצורך מלחמה"], מה שאין לו ולא כלום עם ענייננו; ובטלה איפוא מאליה נחיצות שיקולו של גורם זה במערכת שיקולי הקדימה.

מכאן, כי שיקולי קירבה משפחתית, קירבה עירונית או ייחוס כהונה ושררה, אין בהם כדי להוות שיקול מכריע בנדון דידן.

לעומת זאת, השיקול הכמותי בהחלט עשוי להוות גורם רב-משקל להתחשבות בקביעת סדרי הקדימה. למרות שגם הוא לא אוזכר מפורשות בפסיקת יו"ד, הישירה לנדוננו, עם זאת לגביו ההשמטה אינה מלמדת דבר, שכן השיקול הציבורי כלל אינו ממין הענין שם. לא הורתה שם ההלכה דרכה אלא ביחס למישור האישי-פרטני, בין פלוני לאלמוני, וביחס לכך אמרו את שאמרו. לנדון דידן לא היה מקום באותו הקשר, ובדין לא הוזכר.

לגופם של דברים - באותה סוגיית קדימה שבהוריות (יג, א) נאמר כי "שעיר עבודת כוכבים קודם לשעיר נשיא" וזאת משום נימוק חד: "האי ציבור והאי יחיד". הלכה זו גם יושמה בעניינים נוספים, אשר צד שוה להם: מתן משקל הלכתי שונה לחלוטין למעמד הציבורי והעדפת הפן הציבורי על הפרטני²². מכאן כי יש בכוחו של ציבור להוות גורם משמעותי בשיקולי קדימה.

²⁰ זאת שלא כ'כבוד תורה', אשר אינו פוקע - ודאי לא במלואו - ולכך ממשיך ותקף דין הקדמתו גם אחר מותו, כנפסק להלכה (ביו"ד סי' שנד) וכאמור לעיל, וכפי שהלכה היא שכבודו, כבוד-תורתו, מחייב יציאה באוכלוסא, בציבור גדול ללוותו (כתובות יז, א-ב). כבוד תורה - הנצחי, ממשיך ותקף; כבוד כהן וקדושתו - פקע במוותו. צא ולמד כוחה של תורה, כבודה ונצחיותה!

²¹ כדוגמת היישום בטיפול רפואי - ראה שו"ת ציץ אליעזר חלק יח סי' סט אות א; וראה מג"א סי' רא סק"ד; יעב"ץ הנ"ל ס"ק פט; פת"ש יו"ד סי' שה ס"ק יב וסי' שכב סק"ג; שד"ח מערכת כ' כלל צב; ואכ"מ.

²² ראה שבת (מב, א) בעניין "גחלת של מתכת ברשות הרבים", פסיקת בה"ג בנדון והבהרתה ע"י הרשב"א והר"ן על אתר, ור' גליוני השי"ס לר"י ענגיל שם; שו"ת הרשב"א (ד, שכו) ביחס לתקון דרכים במועד; מאירי סנהדרין (עב, ב); חזו"א סנהדרין סי' כה ושו"ת ציץ אליעזר (טו, סי' ע); עמוד הימיני (סו"ס יז) ביחס לבטחון ציבורי; חוות בנימין (א, יח) ותחומין - ד עמ' 135 ואילך; דיני ישראל - ז עמ' מה ואילך, ועוד. ועיין במשפט כהן (קמב-קמד) אשר האריך בבירור מידת עדיפות ציבור על יחיד וביאור גבולותיה של פסיקה זו, הן כחובה,

ז. בין מצב טרומי למצב המשכי

כאן המקום להדגיש את חובת תיחומם של כללי סוגיית הקדימה, אך ורק למצב בו טרם הוחל טיפול משמעותי בחלל. הן לגבי זיהוי, הן לגבי פינוי והן גם לגבי הפעלת מחלקת הסריקה, לא יועלו לדיון מכלול שיקולי הקדימה, אלא רק כל עוד לא הוחל בעשייה משמעותית ביחס לחלל מסויים או יחידה מסויימת. לעומת זאת, במידה וכן הוחל בטיפול, לא יניחוהו, אלא ימשיכו בטיפולו, בלא כל התחשבות בסדרי קדימה האמורים לעיל.

דוגמא להכרעה שכזו מצינו בהדגשת הסמ"ע (חו"מ סי' טו, סק"א וסק"ה) שלא ההגעה עצמה לפני בית הדין היא המשמעותית, אלא העמידה לפני הדיין והכנת הדיין את עצמו לדיון. היינו, עיסוקו הממשי של הדיין הוא הנחשב 'התחלה', ומשעה שכך נעשה - אין להפסיק. [מובן שהכרעת הרמ"א, שם, על הקדמת ת"ח למרות 'התחלה', אינה ממין עניינינו, שכן מפורשות נימק זאת הרמ"א "שלא יבטל מלמודו", מה שלא שייך בנדון דנן, בו אנו שבים לעיקר ההכרעה ש'התחלה' קובעת והיא המשמעותית]. הוא הדין לענייני טיפול רפואי²³, אשר אף בהם מודגשת הבחנה בין מצב טרומי - בו מתקיימים מכלול שיקולי הקדימה, ובין מצב המשכי של הטיפול הרפואי - בו לא יובאו שיקולים אלה לדיון ולבחנה ומשיכו את שהחלו.

שורש ההכרעה וסברתה נעוצים ככל הנראה בהבחנה היסודית שצריכה להיעשות בין החלטה שמשמעה 'קום עשה' ובין החלטה שמשמעה אינו אלא 'שב ואל תעשה'. דומה ששיקולי הקדימה לא נאמרו אלא רק בסוג השני, כאשר השניים "מוטלים" לפנינו, אם לדיון משפטי ואם לטיפול רפואי, ופירושה של ההכרעה - 'הזנחתי' לשעה של האחד ועיסוק בשני; היינו 'שוא"ת'. הכרעה זו תיעשה, כאמור, על פי סדרי הקדימה הנ"ל. לא כן בסוג הראשון, בו הפעלת סדרי הקדימה פירושה הפסקת טיפול בו כבר הוחל, היינו 'קו"ע', ועל כך לא נאמרו אותם סדרים. וכבר עמד על הבחנה יסודית זו במשפט כהן (סי' קמג, עמ' שי-שיא; ועיי"ש סי' קמד עמ' שמ) בהתייחסו לאותם סדרי קדימה אשר פורטו בסוגיית הוריות ונוהגות מעיקר הדין, וגם לגביהם תקף העקרון האמור:

שאין אנו עושים מעשה... אלא בשוא"ת, שמקדימים את מה שנראה לנו יותר חשוב, אם ע"פ כללי חז"ל כשהם שוים או ע"פ הערך והאומדנא שלנו כשאינם שוים, ומדקדקים במדרגות החכמה והיראה והיחש וכיו"ב. ברם לא כאשר מדובר בעשייה...

עקרון זה של הבחנה, צריך להיות מוחל גם בנדון דידן. אותם שיקולי קדימה שנימנו לעיל, לא ייושמו אלא במצב בו "מוטלים" שני החללים לפנינו וטרם הוחל בטיפול באחד מהם. או אז תיפסק

הן כרשות והן כמידת חסידות. וראה גם צניף מלוכה (עמ' 5-124 ועמ' 8-137) ביחס להתייחסות ההלכתית השונה לנזק ציבורי מהתייחסותה לנזק יחידני. וראה הלכה רפואה הנ"ל הערה 11, עמ' ק, בענין קדימותה של רפואת רבים לעומת רפואת יחיד. וראה משיב מלחמה (א, עמ' לג-לה).

אמנם ר"א נבנצל שליט"א העיר: "צ"ע אם בנפטרים שייך מושג של צבור. אכן מצד הצער לקרובים החיים שייך מושג של צבור".

²³ ראה הלכה רפואה הנ"ל (עמ' צה ואילך), ביחס להגעה למרפאה - עמידה מוחץ למרפאה - וכניסה לטיפול; והשווה שו"ת ציץ אליעזר (יח, סי' סט אות ג) שרגע הגעת הרופא יוצר נקודת מוצא שוויונית. וראה נשמת אברהם, יו"ד (עמ' קנו, סק"ב) ביחס לרופא שכבר החל בטיפול; ואמנם מחד שם הדבר כרוך באי-דחיית נפש מפני נפש, ובנדון דידן ודאי אין "נפש מפני נפש", ברם מאידך גם אין קדימות של הצלה, ולפיכך נראה כי גם משם יש להסיק שאין להזניח את האירוע בו כבר עסוקים. וראה עוד דיני ישראל, ז (תשל"ו) עמ' מה-סו.

הימנעות לשעה מעיסוק באחד, ויוחל טיפול בשני, על סמך השיקולים הנ"ל. לא כן אם הוחל בטיפול ורק אח"כ מגיע השני, שכן במצב זה מדובר בהכרעת 'קום עשה', ולגביה מעולם לא נפסקו אותם שיקולים; וימשיכו בטיפול²⁴. הן אם מדובר בזיהוי - הוחל בגביית עדות; הן אם מדובר בפניו - החלל כבר הועמס על רכב הפינוי; והן אם מדובר בהפעלת מחלקת הסריקה - היא מצויה כבר בדרכה לאירוע; בכל אלה מדובר במצב המשכי, לא טרומי, ולפיכך ימשיכו במה שהחלו.

ח. איבוד אמצעי זיהוי

החשש מפני איבוד אמצעי זיהוי של אחד החללים מחמת הקדמתו של חלל אחר וידחייתו-הוא, מהווה ללא ספק שיקול כבד משקל. חשש זה, ושיקול זה, הנכונים ביחס לחלל 'שלם', נכונים כמובן שבעתיים ביחס לחלל 'מרוסק', המחייב הפעלת חוליית סריקה מקצועית. "האיבוד ע"י רסיקת אברים הוא כ"כ מרובה עד שאי אפשר למצוא בכמה אלפים אופנים שום רושם וידיעה מי היו הנאבדים" (אגרות הראיה ג, עמ' עז). יש איפוא לתת את הדעת על מעמדו ועל משקלו של חשש זה, בשקלול מכלול הגורמים.

בהקשר זה יש להזכיר את המפורסמות, כי במקורות הרבה הורונו פוסקים את חובת ההשתדלות להתרת עגונה, את גודל המצוה, את זכותה ואת חשיבותה, ואף יישמו הדרכה זו הלכה למעשה: "בכל דיני תורה החמורים מצד גודל איסורם, לא תמצא דין אשר התוה"ק הטתה אליו חסד להקל בו בכל אופני הקולות כדין עיגונא דאיתתא, וכל ספרי הפוסקים מלאים מזה ובכל כוחם יטו לצד ההיתר" (שו"ת ומצור דבש, הלכות עיגונא, סי' ל); ומכאן פשרן של ה'חריגות' ההלכתיות, כדוגמת נאמנות עד אחד ועד מפי עד, קבלת עדות בשבת במקרה הצורך, הלנת מת, פתיחת קבר, קריבת כהן לדי' אמותיו של מת ועוד (ראה אוצר הפוסקים, ה, ס"ק טז-יט ובהקדמת 'קונטרס התשובות' שבחלק ח) ויש מן הפוסקים שאף החשיבו עיגון לסכנת נפשות (אוצרות יוסף, תשובת עגונה, ג' ע"ב)! ואם כי היה מקום להעיר שטיעון זה אודות מידת החשיבות הגדולה הכרוכה במניעת עיגון, אינו בר שייכות כלפי החלל עצמו, הפטור עתה מכל מצוות - כולל זו, ומבחינתו איפוא אינו בדין, לכאורה, לדחותו²⁵. ואולם, מאחר וביחס לגורם המטפל, החייב במצוות, יש מקום לטיעון, לכן דומה ששיקול זה אכן יהיה מן הראשוניים במעלה. שיקולי כבוד - אם תורני (ת"ח) ואם אישי (ניוול ובזיון)²⁶, דינם להידחות כלפי שיקול שהוגדר "סכנת נפשות".

ט. שיקול מוראלי ומבצעי; שיקולים עתידיים

²⁴ מעין זה מצינו הכרעה הלכתית ביחס לדחיית קבורת מת מצוה את מצות הדלקת נר חנוכה. לדידם של המחבר והרמ"א (או"ח סו"ס תרפז - ע"פ הדגשת הרא"ם), לא נאמרה הקדמת קבורתו אלא רק כשיש שהות להדליק אחר הקבורה, ואילו אם אין שהות - תוקדם ההדלקה (ויש מן האחרונים שחלקו; ראה ט"ז, מג"א, פ"ח והגר"א). ברם הדגיש שם המשנ"ב (סק"ח), בשם הגר"א, "שאם התחילו להוציאו אין מפסיקין באמצע, ואז נדחה מקרא מגילה לגמרי, אפילו א"א לקראה אח"כ; וכעין זה כתב הפר"ח ג"כ". היינו ממש כהבחנה דידן, בין מצב טרומי למצב המשכי.

²⁵ עיון ודיון בסברה שכזו, נערכה בשעתו ביחס לניתוחי מתים לצורך השתלת איברים - ראה שבט מיהודה (א, עמ' סא); שו"ת מנחת יצחק (ה, סי' ח); שו"ת ציץ אליעזר (יג, סי' צא); וראה אנציקלופדיה הלכתית-רפואית, ב, ערך השתלת איברים, ושם, ד, ערך נתוח המת; וכן נשמת אברהם (יו"ד, עמ' רסג).

²⁶ והרי פתיחת קבר הותרה אף לענייני ממון, כסוגיית ב"ב (קנד, א); וראה אוצר הפוסקים, ה, ס"ק ר, אות יט, בדיונם של פוסקים בנדון - ומה גם לעניינה של קדימה.

מעין חשיבות ראשונית שכזו צריכה להיאמר ביחס לשיקול מוראלי או מבצעי החושף חשש מבוסס מפגיעה, אם בלחימה עצמה ואם בכושר הלחימה. עיכוב יחידה לוחמת - מחמת חוסר אפשרות לפינוי חלליהם - או לוחמים המתקשים בתיפקוד מלחמתי מלא מחמת מראות קשים ביותר, או מחמת היכרותם את החלל - שהיה מפקד נערץ או אישיות ציבורית ידועה - אלה הם מצבים המבטאים את עוצמתו של השיקול. ואכן דומה ששיקול זה גובר על אחרים, כפי שמעיקר הדין יש בכוחה של מצות הלחימה לדחות גופי תורה חשובים (חיים; שבת; כשרות) במידה והדבר חיוני, וכפי שהשיקול המוראלי נלקח בחשבון משמעותי, מבצעי והלכתי כאחד²⁷. גם בנדון דידן, שיקול זה יכריע, אם אכן הנתונים בשטח מצביעים עובדתית, לדעת מפקדים וגורמים מוסמכים, על דמורליזציה הנגרמת ישירות כתוצאה מאי-פינוי או על נחיצותה המיידית של אותה יחידה.

לעומת זאת דומה שלקחתם בחשבון של שיקולים עתידיים, כחשש "איבוד" של 'מחלקת הסריקה' מחמת אובדן קשר או קשיי ניווד, הרי כל עוד לא נקבעו חששות אלה בסבירות הקרובה לוודאות, אין לקחתם בחשבון. מן המפורסמות ששאלה זו, בהקשר הרחב, נדונה זה כבר על ידי הפוסקים בנושאים שונים ובדרך זו הוכרעה. כזו היתה פסיקתו של הנודע ביהודה (מהדו"ת, יו"ד סי' ר) אשר קבע שכל שהסכנה אינה גלויה לפנינו בשעה זו, אין המצב הנוכחי מוגדר 'סכנה'; כזו היתה עמדתו העקרונית של החתם סופר (יו"ד סי' שלו) וכן אצל פוסקים רבים נוספים²⁸. הוא הדין לנדון דידן, 'לעתידות' אין מעמד משמעותי בשיקולי קדימה.

עם זאת חשובה לענייננו הבהרת-הדגשתו של החזו"א (הלי' אבלות רח, ז) כי "אין כוונת החילוק בין איתא קמן לליתא קמן, אלא אם מצוי הדבר". היינו, לא המציאות ההווית לנגד עינינו היא המכרעת אלא השכיחות. עובדת היותו מצוי, הופכת אותו, להלכה, כ"איתא קמן" [והשווה שמירת שבת כהלכתה, מהדו"ק פי"ט הערה פט ומהדו"ב פ"מ הערה קנט - משם הגרשז"א זצ"ל]. לכן, אם מדובר בסבירות גבוהה ביותר של "איבוד" המחלקה, שוב אין להחשיב זאת כשיקול "עתידי" אלא כמצוי, והוא יילקח בחשבון. [לעומת זאת, הקצאה מטכ"לית או הנחייה פיקודית לתיגבור מחלקות הסריקה האוגדתיות, עשויה גם היא לבטל מעיקרא כל היזקקות לשיקול "איבוד" של המחלקה האוגדתית היחידה והמצומצמת].

י. הוראות, פקודות ונהלים צבאיים

²⁷ כדוגמת אחד מן השיקולים שהועלו להיתר פינוי חללים בשבת - ראה משיב מלחמה (ב, סי' קיז); וראה הצבא כהלכה (פרק כ; ושם פרק יט - על "ישוב הדעת" כגורם בפיקוח נפש); דרכי חסד ט, ב וכן י, ב; שבת ומועד בצה"ל, עמ' יז; תחומין, כב (תשס"ב), עמ' 106-112; קובץ הציונות הדתית - במלאת מאה שנה לליסוד 'המזרחי' (תשס"ב), עמ' 362-366; צהר, יג (תשס"ג), עמ' 34 ואילך; [ועיין ברש"י לסוגיית הוריות (יג, א ד"ה להחיותו) - קדימת 'משוח מלחמה' ל'סגן', בכל הנוגע לנחיצות צבורית; ועיין בס' 'כבוד הרב' עמ' 169; ובאנצ'י הלכתית רפואית, ה, עמ' 523 הערה 117 - קדימה באספקת תרופה לחיילים כשירים, ולא לפצועים].

ר"א נבנצל שליט"א הוסיף: "כבר הביאו מקור לחשיבות הנושא משמואל ב', ב, כג; ושם כ, יב-יג."

²⁸ ב"י או"ח (סי' שכח, רבנו ירוחם בשם י"מ); שו"ת רעק"א (סי' ס); שו"ת בנין ציון (א, סי' קלז); שו"ת מהרש"ג (ב, סי' ר); שו"ת דבר יהושע (ב, סי' מח); שו"ת ישכיל עבדי (ח, או"ח סי' מג); חזו"א (אהלות, כב, לב; אבלות רח, ז; אגרות א, כב); שו"ת הגרי"א הרצוג (או"ח, א, סי' נז-נח); עמוד הימיני (סו"ס יז) וכן חוות בנימין (א, יג - עמ' קא); תחומין (י, עמ' 47-46); צניף מלוכה (עמ' 125-124, וכן עמ' 134 ואילך); נשמת אברהם (יו"ד, עמ' רנז); פרי יוסף (ספר זכרון - פרוכטר, עמ' קיג-ד).

בשולי הדברים, ולקראת סיכומם, חשוב להבהיר ולהגדיר תוספת עקרונית, מהותית ויסודית. עד עתה לובנו הגדרים על פי שיקולים תורניים, אשר יסודם במקורות הפסיקה, ברם זו עצמה מכילה בקירבה אפשרות שילובם של גדרים נוספים, ההופכים לתקפים אליבא דהלכתא. כאלה הם, בנדון דידן, שיקולים שרואה המערכת הצבאית לנכון לקבוע כסדרים - נהלים - הוראות - פקודות מחייבות, וכיו"ב. כבר המאירי, בסוגיית סנהדרין (לב, ב) עמד על כך שיסוד "הקדימה העניינית" מבוסס לא על עיקרי דינה של תורה, אלא על נורמות מוסריות ראויות המקובלות בחברה. יש דברים שאין מידת הדין שולטת בהם, ואתה צריך לחזור בהם אחר מה שראוי יותר להכריע את האחד למה שאין מידת הדין מחייבת אותו, דרך פשרה ומידה מעולה.

כך, ורק כך, מתקיים לדידו של המאירי המקרא שהורה לפי דרישת חז"ל: "צדק צדק תרדוף - לדין ולפשרה". מלכתחילה על דעת כן ניתנה תורתם של עניינים שכאלה²⁹, המסורים להליכות חייהם - ומותם - של בני אדם, לשיקול דעתם בסידור ענייניהם³⁰. אדעתא דהכי יצאו הלוחמים לשדה המערכה, על דעת שינהגו בהם כמקובל באותם נהלים.

דוגמא מובהקת להשלכה הנובעת מכך תהא, לדוגמא, בשאלת יישום הקדימה ביחס לחללי אויב. הגדרתה ההלכתית של מצות קבורת חללים אלה נסמכת על "דרכי שלום"³¹, והיא מלווה גם בנורמות מוסריות המקובלות בעולם התרבותי המערבי אשר קיבל על עצמו אמנות בינלאומיות בעניינים אלה. שילוב שני הנדבכים הוא שיורה את ההכרעה, ודומה שאין בהם, לא ב"דרכי שלום" אף לא ב'אמנות', לגרום קדימה. העובדה שאי-הקדמת האויב רווחת בכל הצבאות, שוללת חשש חילול השם או איבה, ומעגנת את דינם במסגרת אותם "דרכי שלום". לכן קבורתם תיעשה בזמנה, אך לא תוך "עקיפת" קדימה לחללי כוחותינו.

מקרה זה מהווה איפוא דוגמא ליישומם של נהלים מקובלים ולא ימוצם הלכה למעשה, ומעין דוגמא זו - בנהלים וסדרים אחרים עליהם יחליטו החברה או הרשויות המוסמכות. נכון הוא שראוי כי

---

²⁹ בהלכה ורפואה הנ"ל הדגיש (על סמך המאירי; וכן על סמך סוגיית ר"ה כג, ב; רמב"ם, ה' מתנות עניים ב, יז; כוכבי אור עמ' עב) שזה יסודם העיקרי של כל 'הלכות התורה'. מנהג בני אדם ולא מעיקרה של תורה, ומכאן פשר יישומה של הפסיקה לגבי מצבים שונים, כדוגמת: תור בין עדים; תור בין תלמידים; "תור" בדין שמים; תור לקרבנות; תור לחלוקת פאה; ועיין שם ביחס לתור בכניסה למרפאה; וראה עמק הלכה - ב, עמ' 108 ואילך. בהקשר זה, האחרון, ראה אסיא, מז-מח (יב, ג-ד) עמ' 130: "האידינא - כל בתי החולים והרופאים אדעתא דהכי הם מקבלים חולים, שהולכים לפי התור... תמיד י"ל לפי כלל זה של תור... ואין בזה כל מתנה על מה שכתוב". וראה עוד תחומין יב, עמ' 124-132.

³⁰ דוגמאות רבות נוספות לגידרה זה של הלכה, בעניינים שונים, ראה בספרי 'השתנות הטבעים בהלכה' פרק יב.

³¹ תוספתא גיטין (פ"ג), ובבלי שם (סא, א), רמב"ם ה' אבל (יד, יב) והל' מלכים (י, יב), טושו"ע יו"ד (שסז, א); ראשונים ופוסקים שם (רשב"א, ר"ן וריטב"א; ב"ח, ט"ז וש"ך לסי' קנא) דנו אם כך הדין גם כשהם לבדם, בלא חללי ישראל; וראה אנציקלופדיה תלמודית, ז, טור תשכג. וראה משיב מלחמה (א, עמ' לט-מ), על הערכים ועל הנסיבות אשר באו לידי ביטוי בהקמת יחידות הקבורה הצה"ליות לטיפול בזיהוי וקבורת חללי אויב.

ר"א נבנצל שליט"א הוסיף: "בא"י דנו בקבורת מתי עכו"ם גם מצד 'ולא תטמא את אדמתך', ועיי' יהושע ת, כט; שם י, כז; יחזקאל לט, יא-טז; ועיי' עוד שמואל ב, ח, יג."

אותם נהלים יקחו בחשבון השיקולים את הנאמר לעיל, ויתבססו עליהם לקביעת משנה סדורה, הוראות ופקודות. אלה ינחו את הגורם הסמכותי בשטח כיצד ליישם, בכפוף למצב הנתון לפניו בשטח אותה שעה. היעדרם העכשווי של כל נהלים בנדון, לא תורניים ולא תורתיים, יוצרת 'עת רצון' המחייבת גיבוש 'תורה' זו.

יא. סיכום

המסקנות העולות מן האמור, מדרגות את שיקולי הקדימה כדלהלן:

1. שיקול מבצעי ומוראלי
2. שיקול כמותי - ציבור
3. איבוד אמצעי זיהוי - השלכות הלכתיות
4. בזיון וניווול
5. קדימה במיתה
6. שיקול עתידי - "איבוד" מחלקה
7. חללי אויב

8. לצד אלה, במקביל להם ובחפיפה, יש להדגיש שני שיקולים נוספים:
8. הבחנה בין 'טרור טיפולי' - ליטיפול המשכי
9. שילוב מערכתי של נהלים וסדרים המקבלים גושפנקה של הוראות צבאיות מחייבות.

לעומת זאת, הובהר כי לא יילקחו בחשבון שיקולי ייחוס (חכמה, כהונה ושררה) וקירבה (משפחתית או עירונית).

מובן שהמידרג הנ"ל אינו חד-משמעי ובהחלט ייתכנו לא רק מצבי חפיפה וסתירה אלא גם מצבי ביניים אשר יחייבו הכרעה שונה. יתירה מזאת; המצב העובדתי בשדה הקרב יכתוב ללא ספק נתונים ייחודיים אשר בהכרח יביאו לשיקול גורמים נוספים בדרך להכרעה³². ועם כל זאת, דומה שבמידרג האמור וברקע העיוני הנלווה לו, יש כדי להעמיד תשתית של קוים מנחים, של עקרונות ושל כללים, לפיהם תיפסק הלכה למעשה.

---

³² כדוגמת פינוי תא שטח בנסיגה מדורגת, ואילוץ הכרעה מיידית בין פינוי 'כמותי' ולא מסודר דיו של איברים שלמים מגופות חללים שהיו טעונים סריקה, ובין התמקדות בפחות גופות תוך זיהוי מקצועי וקפדני יותר של החללים; וצ"ע.